

סופר המלך דויד ובעית הפקידות הגבוהה במלכות ישראל הקדומה

מאת ב. מיוזלר

בזמן האחרון נתנו חוקרי תולדות ישראל בתקופת המקרא את דעתם על הפקידות הגבוהה שבשירות האזרחי והצבאי של מלכות ישראל הקדומה, ואחדים מהם התחקו גם על שרשי המנגנון האדמיניסטרטיווי הענף והמסופע, שהקימו שני מלכי ישראל הגדולים, דויד ושלמה. די-ו ו-בגריך ניסו להוכיח, כי דויד יצר את הפקידות הגבוהה במדינתו בעיקר לפי דוגמאות מצריות, בהראותם, שקיים קשר ענייני או דמיון מסויים בין כמה משרות-מפתח וחלוקת התפקידים בשירות האזרחי בישראל במאה ה' לפני ספח"ג לבין משרות חשובות במנגנון עתיק היומין והמפותח מאוד של ממלכת מצרים¹. אבל גם בכל הנוגע לשלוש הפונקציות העיקריות, המזכיר, הסופר ורעה המלך, שבהן עסקו שני החוקרים בפירוט רב, לא הצליחו להוכיח השפעה במישרים מן הדוגמאות המקבילות בחצר פרעה. לכן סבור אולברייט, המקבל את הדעה האמורה בכללה, שדויד הקים את השירות האזרחי במלכותו לפי דוגמאות מצריות באמצעות מתווכים פיניקיים ואחרים². אך נראה לי, כי את הפתרון לבעיה זו יש לחפש בדרך אחרת.

בראש ובראשונה תצויין העובדה, כי כבר לפני כיבוש ירושלים הקים דויד את השירות הצבאי לפי מסורת, שהיתה רווחת בארץ עד זמנו. דבר זה מסתבר לאור העובדה, כי המשרה החשובה ביותר במדינה היתה זו של שר הצבא, ממש כמו במלכויות הכנענים, הפלשתים והארמים ובמלכות שאול ואשבעל³, וכי המוסד הצבאי הראשי של דויד היה מלכתחילה מוסד שלושים הגבורים, שלו שרשים עמוקים בחיי החברה בארץ-ישראל ובעם ישראל⁴. ואשר למנגנון האדמיניסטרטיווי, יש לזכור,

1 R. de Vaux, *RB* 1939, p. 394—405; Begrich, *ZDMG* 1933, S. *10; ר' (1) *ZAW* 1940—41, S. 1—29.

2 W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel* (1942), ר' (2) p. 120.

3 ר' בייחוד בר' כ"א, כ"ב; שופ' ד', ב'; שמו"א י"ד, נ'; שמו"ב י', ט"ו. גם באשור נחשב התרחן, הוא שר הצבא, לשר הראשון במעלה ומעין משנה למלך.

4 ר' שופ' י', ד'; י"ב, ט'; י"ד, י"א; שמו"א ט', כ"ב; דהיא"א י"א, מ"ב. שפע העדויות במקרא מראה על מסורת עתיקת יומין בישראל. סברתו של K. Elliger, *PJB* XXXI (1935), S. 62f., שהמספר שלושים מעיד על השפעה מצרית, מבוססת על כתובת-קבר מתיבי (נוא-אמון), בה נזכרת חבורת השלושים בפמליתו של רעמסס הב' (K. Sethe, *AeZ* XLIV, 1907, S. 32). אבל כבר ציין K. Sethe, *Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Ägyptern* (1916), S. 40, שהכוונה כנראה לשלושים השופטים, שאותם מזכיר אחרי-כן דוידור באמרו, שהם ייצגו את שלוש ערי-הממלכה הליפוליס-און, מוף ותיבי (נוא-אמון), עשרה מכל עיר, ולכן כמספר עגול משמש כאן לא שלושים אלא עשרה. בכל אופן אין זו אנאלוגיה מוצלחת לשלושים גבורי דויד. והוא הדין בכל הנוגע לשש מאות אנשי הגרוד של דויד בימי שבתו בציקלג. למספר זה לא נועד תפקיד במצרים, אבל הוא חוזר

שדויד הוא הוא ששכד את ירושלים, בירת היבוסים, ואת ערייהמלוכה הכנעניות בחוף-הים ובעמקים, כבש את מלכויות עבר-הירדן, אדום, מואב ועמון, והטיל את מרותו גם על מלכויות הארמים בסוריה הדרומית ועל מלכויות הפלשתים. הפיכת ירושלים, עיר-הממלכה בעלת מסורת ארוכה של שלטון עצמאי ועצמאי-מחצה לסורגין, לבירת המלוכה הישראלית היתה עלולה להשפיע על דויד, שיקבל מהשליטים הקודמים מושגים מגובשים של הנהגה מדינית; בייחוד מאחר שמלך ישראל הוכר במידה מסוימת כיוורשו של מלכי-צדק מלך שלם "כהן לא עָוִין", דמות קדומה ונערצת ומעין heros eponymos של מושלי עיר-הממלכה, שהפך לתואר מלך ירושלים (תהלים פרק ק"י). כמו כן היו לפני דויד דוגמאות מאלפות של משטר ממלכתי בפלשת. בערים הכנעניות הכבושות ובמלכויות עבר-הירדן, ואף יכול היה להשתמש בנסיגה של שרים ופקידים (כנעניים) 5 ואחרים לארגון המנגנון האדמיניסטרטיבי במדינתו. עובדה היא, כי מבין שתיים-עשרה הנציבויות של שלמה צורפו לפחות ארבע מחטיבות מדיניות קטנות, שנכבשו בימי דויד 6, וגם בשאר הנציבויות נכללו עירי-מלוכה לשעבר (כגון שכם, תרצה, תפוח וכיו"ב). במידת-מה יכלה להשפיע בנידון זה גם מדיניות-הנישואים של דויד ושלמה, שהתחתנו במשפחות של מושלי המדינות הכבושות והוואסאליות ובבתי המלוכה של הארצות השכנות 7. נראים הדברים, כי ביחד עם שיטות משטר שונות, כגון משפט המלך 8, מס עובד, בניין מקדש-מלך ובית-ממלכה בירושלים, ארגון המעמדות וכלכלת הארץ על יסודות ממלכתיים, וכד', הלך ונתגבש מנגנון אדמיני-סטרטיבי מורכב, שבו נשתלבו עיקרי המשטר הכנעני במסורת המשטר הפטריארכלי-השבטי הישראלי בדרגת התפתחותו המאוחרת, ושרים ישראליים ונכריים, לרוב מן האוכלוסיה הכנענית, שירתו אלה ליד אלה את מלך ישראל. מבחינה זאת ראוי שתשומת לב ריבוי השרים בשירות האזרחי והצבאי כאחד, שגייסו דויד ושלמה מבין הנוכרים בכלל והכנענים בפרט. כבר בימי שאול מוצאים אנו שר בחצר המלך מוצא אדומי 9 ושני שרי גדודים מבארות 10, שהם כנראה "חויים", או - כפי שמסתבר יותר - חורים 11.

פעמים אחדות בסיפורים על תקופת ההתנחלות (שופ' י"ח, י"א, י"ז-י"ח; כ', מ"ז והש' ג', ל"א ואף שם' י"ד, ז': שש מאות רכב בחור וכל רכב מצרים 1), וגם גודווי של אתי הגתי בשירתו של דויד כלל שש מאות גתים (שמ"ב ט"ו, י"ח).

5) אני משתמש כאן במושג כנעני כמקובל בהוראה דר-משמעית: א) האוכלוסיה השמית-המערבית, ה"אוטוכתנית" והקבועה, בארץ-ישראל המערבית ובפיניקיה, הנבדלת מן העברים, החוריים, התחיים והפלשתים; ב) האוכלוסיה הלא-ישראלית, אזרחי ארץ כנען מלפני ההתנחלות הישראלית (ובכללה היסודות החוריים, התחיים וכיו"ב), שהשתמשה בעיקר בלשון ה"כנענית", היינו בלשון השמית-המערבית, שהיתה שגורה בפי תושבי הארץ מאז ומקדם. לגבי אוכלוסיה זו משתמש המקרא גם במושג אמרי. על מקור השם כנען (כנעני) והוראתו ר' מאמרי ב- BASOR 102 (1946), pp. 7 foll.

6) הנציבויות ב' - ה', מל"א ד', ז' - כ'.

7) על בעיה זו ר' ש. ייבין, ציון ט' (תש"ד), עע' 62 ואילך.

8) ר' שמ"א ח', י"א - י"ז.

9) ר' שמ"א כ"א, ה'; כ"ב, ט'.

10) ר' שמ"ב ד', ב'.

11) בארות היא אחת מערי החזו (יהושע ט', י"ז), וכמו הגבעונים לא מבני ישראל המה כי אם מיתר האמרי (שמ"ב כ"א, ב'). את הכתוב: מבני בנימן כי גם בארות תחשב על בנימן יש להבין כנראה כהצטרף של הסופר, שתושבי בארות נכללו בארגון השכני-הטריטוריאלי של בנימן (כמו שכם, תרצה

ובאותו הזמן נמצא בשירותו של דויד איש חתי (12). אשר לגבורי דויד מוצאים
 אנו ביניהם את אוריה החתי, בוודאי מאצילי ירושלים היבוסית (13) את נַחְרִי
 (נַחְרִי) (14) הבארותי, שני אנשים יתריים, כנראה בני משפחה "חויית" (חורית) בבעלת,
 היא קרית יערים (15), איש משעלבים (16), עמוני, מואבי, וכיו"ב (17). אתי (18) הגתי,
 שעמד בראש שש מאות אנשי גת בשירותו של דויד, הוא בוודאי נכרי. ואם היו מצויים
 נכרים בשירות הצבאי של דויד כל שכן היו בשירות האזרחי של מלכות ישראל
 הקדומה. כך מוצאים אנו בין שרי הרכוש אשר לדויד את אוביל הישמעאלי על
 הגמלים ואת יויו ההגרי על הצאן (19), שניהם כנראה ממחוזות-הספר של המדינה
 הישראלית. כמו כן ייתכן, ששני המשוררים המהוללים בשרותו של דויד ואבותיהן
 של משפחות משוררים בבית המקדש, איתן האזרחי והימן האזרחי, היו
 בני משפחות כנעניות מיוחדות, שנשמעו בישראל, ונכללו אחר-כך, הם וצאצאיהם,
 ברשימות-היחס של בני לוי (20).

וחפר במנשה); לפרשה זו ר' תולדות ארץ-ישראל א', ע' 224-225 ו-267. על נוסח המסורה חוו יח
 להעדיף, אל נכון, את נוסח תרגום השבעים: Xορραῖος — חרי, כפי שהציע כבר Ed. Meyer,
 E. A. Speiser, AASOR (1906), S. 331, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme* (1906), S. 331.
 Ginsberg — Maisler, JPOS XIV (1934), pp. 255 foll. וכן XIII (1933), pp. 27 foll.

(12) ר' שמ"א כ"ו, ו'.

(13) ר' ש. ייבין, שם, ע' 63-64. לדעתו ייתכן שהיה יורש העצר של המלך היבוסי האחרון
 או לפחות אחד משרי צבאו, שעבר אח"כ לעבוד את דויד. כמו כן סובר ייבין, שכמה מקורות מרמזים
 גם על מוצאם הנכרי של בת-שבע (בת-שוע) ושל אחיתפל הגילוני, שהיה אולי אבי אביה (לפי שמ"ב
 י"א, ג' וכ"ג, ל"ד).

(14) השם נראה בעיני כחורי, היינו Ne/ihria השכיח בתעודות נוזי ובמקורות אחרים. התואר
 האלהי ne/ihr משמש תכופות מרכיב שמות פרטיים חוריים, כגון Ne/ihri-Tešup, Ne/ihri-tilla,
 וכו', ור' I. J. Gelb — P. M. Purves, *Nuzi Personal Names* (1943), pp. 105, 239a —
 מירושל של M. Noth, *Die israelitischen Personennamen* (1928), S. 228 fleissig, intelligent:
 (נח בערבית), משולל יסוד.

(15) עיין דהי"א ב', נ"ג; יהוש' ט', י"ז, וראה א. ראובני, שם חס ויפח (תרצ"ב), ע' 142
 147; Ginsberg — Maisler, *ibid.*, p. 260.

(16) ר' שופ' א', ל"ה; ומ"א ד', ט'. (17) שמ"ב כ"ג, ל"ב ואילך; דהי"א י"א, ל"ג ואילך.
 (18) ר' שמ"ב ט", י"ה-י"ט; בת' השבעים שמו Eθθα. מסתבר שאין זה אלא השם החורי
 Etia, Eteia (ר' עליו Gelb — Purves, *ibid.*, pp. 49, 211b). בשם זה נקרא גם מושל אשקלון
 בתקופת אל-עמארנה (ר' C. H. Gordon, *JEA-1934*, pp. 137f.; *Orientalia XVI*, 1947, pp. 4-5).

(19) ר' דהי"א כ"ו, ל'—ל"א. — על מוצאו של עמשא ר' דהי"א ב', י"ז.

(20) ר' מ"א ה', י"א; תהל' פ"ח, א'; פ"ט, א'; על רשימות היחס של איתן (ידוחון) והימן
 W. F. Albright, K. Möhlenbrink, *ZAW* 1934, S. 202 f., 229 f. a member of a pre-Israelite family
 Archaeology and the Religion of Israel, pp. 126 foll. of a pre-Israelite family (ור' שם, ע' 210 הע' 95). נראה לי, כי אזרחי אינו אלא בן אזרח
 הארץ, כגון איש חפשי ממוצא נכרי (כנעני), שהצטרף לישראל (דוגמת המתגיררים בימי בית שני), ובמקרה
 זה — למעמד הוליים-המשוררים (במרוצת הדורות נתיחד מושג זה למעמד בעלי הנחלות בישראל. בניגוד לגר
 ולבן נכר. למושג אזרח הארץ, בת' השבעים — αὐτόχθων ἡδὲ ἡῶν, ר' שמ' י"ב, מ"ח; במד' ט', י"ד).

אחד משרי דויד ושלמה החשובים היה אֶלְרָם אשר עַל המס, הוא אֶלְנִיָרָם בן עֶבְדָּא, הנקרא פעם אחת גם הֶלְרָם (21). במקורות המקרא אין רמז ישיר לַכֶּךְ, ששר זה היה ממוצא נכרי, אך כיוון שעצם שיטת מס העובד היא פרי המשטר המדיני-החברתי, שהיה נהוג בערי-המלוכה הכנעניות, ומלכי ישראל קיבלוה מתושבי הארץ הנכריים (22), מסתבר שאת השר הממונה עַל המס בחר דויד מבין האצילים הכנעניים, שהכירו יפה את חוקת המס. גם השם הכנעני אדרם (23) יכול לשמש עדות למוצאו הכנעני, ונראים הדברים, שאדרים אינו אלא צורה נרדפת לשבר את און הישראלי, בייחוד לאור העובדה, שאדרים לא בלבד שהוא גזור מן אד, אלא שגם הוראתם הודתה לגמרי מלכתחילה (24). ונראים הדברים, שגם בענא בן אחילוד, אחד משרי שלמה, היה ממוצא כנעני. הוא היה ממונה עַל הנציבות החמישית, שכללה את תענך ומגדו ואת עמק בית-שאן, כלומר בעיקר את המלכויות הכנעניות לשעבר בארץ העמק. שמו תיאופורי כנעני (25), ואילו שם אביו — אחילוד — אינו ידוע כלל ממקורות אחרים, פרט לאותו פרק ד' במל"א, שבו הוא נזכר כאביו של יהושפט, המזכיר של המלך שלמה (פס' ג'). מפאת זרותו של השם אחילוד (26) קשה להפריד בין יהושפט בן אחילוד ובין בענא בן אחילוד נציב ארץ העמק, ויש מקום לסברה, שהם היו אחים ממוצא כנעני, ששירתו את דויד ואת שלמה, אלא שאחד מהם, שהיה שר בחצר המלך, קיבל שם ישראלי.

לאור הנאמר אפשר לנסות גם להציע פתרונות לבעיות הכרוכות בסופר המלך דויד, הנזכר ברשימות שרי המלך והידוע גם כאביהם של שני סופרים בימיו של שלמה. בגריך, די-וו ואח' סבורים, כי המשורות החשובות של המזכיר והסופר הונהגו על-ידי דויד במישרים לפי הדוגמאות המצריות של whm.w (27) ושל sh-nsw.t (סופר המלך, הש' מל"ב י"ב, י"א), ודי-וו גם ניסה להסיק מסקנות משמו של

(21) עיין ש"ב כ', כ"ד; מ"א י"ב, י"ח (אדרם); מ"א ד', ו'; ה', כ"ח (אדנירם); דה"ב י', י"ח (הדרם). דרך אגב — גם שמו של תעו מלך חמת הוא הדרם לפי דה"א י"ח, י' (במקום יורם ש"ב ח', י').

(22) ר' I. Mendelsohn, BASOR 85 (1942), pp. 14 foll.

(23) ר' עליו ספר טורטשינר, לשוננו ט"ו (תש"ו), ע"ע' 38—39.

(24) ר' H. L. Ginsberg, OLZ 1934, col. 473—4. — גם עבדא הוא שם כנעני תיאופורי מקוצר, ונכתב באותה הצורה בכתובות פיניקיות (ר' דרך-משל לשוננו י"ד, תש"ו, ע' 168). הוא נתקבל גם בישראל ונזכר באחד מחרסי שומרון (מס' 57).

(25) ר' מ"א ד', י"ב; את השם יש להבין בוודאי כב[נ]-ענא; שם זה מצוי בין השאר גם במכתבי אל-עמארנה (Bin-Ana) ובתעודות אוגרית (בנ. ענ); ר' JPOS XVI (1936), pp. 152f. ו-לשוננו י"ד, ע"ע' 172—173. ור' גם, RHR CX (1934), S. 272; J. Lewy, ZA N.F. IV (1929), p. 42ff. על האל השמי-המערבי Ana = ען. — כשם בענא (בענא) נקראים גם אחד מבני רמון הבראזילי (ש"ב ד', ב') ואביו של אחד מגיבורי דויד (שם כ"ג, כ"ט).

(26) הגירסאות השונות של ת' השבעים — Ἀχειλιάδ (B למ"א ד', ג' = אחילוד?), Ἐλουδ, Ἀχιμα(χ), Ἀχειλουθ (יוסף בן מחתיהו — Ἀχιλου, בגנטיב) — אינן מאפשרות לקבוע נוסח מתוקן יותר מאשר במסורה. בדרך השערה בלבד אפשר לחשוב על שם תיאופורי, אבל לע"ע אין בידינו ידיעה על אלהות בשם לוד, ורק תעודות חדשות עלולות להאיר באור חדש את מהותו של השם הזה.

(27) הוראתו הקדומה של המושג הזה היא "גְרוֹו", ונראה לי שבבבל מקביל לו ה-nāgīru (בשומרית nimgir), המכריז והמפרסם את פקודות המלך. אבל הקשר שבין משרות אלו לבין המזכיר במלכות ישראל עדיין מעורפל, ועל כל פנים עוד מוקדם לקבוע מסמרות בנוהן זה.

סופר המלך דויד, שהוא לדעתו מצרי²⁸. אבל סברה זו נתקלת בקשיים מרובים. בראש ובראשונה תצוין העובדה, כי סופר המלך הוא תוארו הרגיל של כל פקיד מצרי בעל ערך וכל שכן של שר בחצר פרעה, ואינו מיוחד למשרה מסוימת²⁹. לא כן בישראל. כבר בשירותו של דויד, ואחר-כך בשירותם של שאר מלכי בית דויד, מוצאים אנו שר חשוב, הנזכר תכופות ליד המזכיר או גם ליד אשר על הביית והכהן הראש, שתוארו סופר (רק מימי שלמה בלבד יש בידינו כאמור עדות על שני אחים סופרים) או סופר המלך. משרתו נבדלת ממשרות שאר השרים, שביניהם נמצאו כמובן גם סופרים, כלומר מומחים למלאכת הכתיבה ויודעי ספר³⁰. בראש ובראשונה תצוין העובדה, כי עצם מעמד הסופרים היה קיים בכנען כבר זמן רב לפני הכיבוש הישראלי, ולא רק בחצר המלך והמושג בלבד, אלא גם בכל עיר יכול היה להימצא סופר מהיר היודע מלאכת הכתיבה ביד אמן רהוטה, או גם "גידה" של סופרים (מעין חבל סופרים, כמו חבל נביאים) ואף משפחות סופרים, כמו בשאר ארצות המזרח הקדמון³¹. יש בידינו ידיעה מעניינת גם על משפחות סופרים ממוצא קיני בדרום ארץ יהודה, שהתייחסו כנראה לאב קדמון בשם יעבץ והוא נכבד מאחיו³². ייתכן שהמושג הכנעני-העברי ספר מצוי כבר בכתבי אוגרית³³, ועל כל פנים הוא נזכר במצרים כמלה כנענית $-(i)u-p(i)-i$ = ספר — כבר בימי השושלת הי"ט³⁴. כמו כן מוצאים אנו בפפירוס אנאסטאסי א' את המושג מהר באותה הוראה כמו ספר מהיר במקרא³⁵, היינו סופר מומחה לכתיבה רהוטה.

- 28 ר' מאמרו של דייוו הנ"ל בע' 1, ע' 397 ואילך, וכמו כן, W. F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, 2nd ed. (1946), p. 367.
- 29 ר' דרך משל H. Kees, *Aegypten* (1933), S. 211f. ור' גם Albright, *JNES* (1946), pp. 20-21 על *sh-š't*. הסופר הממונה על הקורטפונדציה הממלכתית.
- 30 כזה היה יהונתן דוד דוד יועץ, איש מבין וסופר הוא (דהיא"כ"ג, ל"ב).
- 31 פרטים מעניינים על הסופרים ומוסדותיהם בערים החוריות שבמסופוטמיה במאות ה"ו-ה"ד לפני סוף למדים אנו מתעודות נזיר, ור' P. M. Purves, *AJSJ* LVII (1940), pp. 162 foll.
- 32 ר' דהיא"ב, נ"ה; ד', ט'-י'; אין כמובן ממש בסברות, שהביטוי משפחות סופרים מתייחס ל-Schriftgelehrte (ר' למשל Rothstein—Hänel, *Komm. zum ersten Buch der Chronik*, 1927, S. 35 או ל-Gesetzeskundige (קיסל). ור' ש. קליין, מחקרים בפרקי היחס לספר דה"י (תר"ץ), ע' 9 ו-MGWJ 1926, S. 410 ff. — המקור בדה"י מהיחס בוודאי לתקופת התחלול או לפרק-זמן קדום של המלוכה הישראלית. אם ניתן הכינוי קְרִיַת סֵפֶר (בת' השבעים πούλις W. F. Albright, *AASOR* XVII, 1938, p. 5, n. 7; H. M. Orlinsky, *JBL* VIII, 1939, pp. 255 foll. או — כפי שמסתבר יותר — קְרִיַת סֵפֶר, לדביר אחרי כיבוש עיר-המלוכה הכנענית על-ידי הקנזים, תתכן גם ההנחה, שיש קשר אמין בין כינוי זה ובין משפחות הסופרים, שהתייחסו לקנינים הקרובים לקנזים. על הדעה המקובלת, המבוססת על שופ' א', י"א (והש' שם, פס' י' בכל הנוגע לחברון), ששמה הקדום (הכנעני) של דביר היה קרית ספר, ר' מאמרי חברון בספר דינבורג, שיצא לאור בקרוב.
- 33 ר' ביחוד C. H. Gordon, *Ugaritic Grammar* (1940), p. 56. המפרש את תחילת תקולותיו שבעלילת בעל: ספר אל מלכ שבני... "the scribe is 'Il-malk the Šbn-ite"
- (שלא כן ה. א. גינזברג, כתבי אוגרית, ע' 43 ו-68: ספר = קְרִיַת).

34 ר' W. F. Albright, *The Vocalization of the Egyptian Syllabic Orthography* (1934), p. 42.

35 ר' דרך-משל תהל' מ"ה, א'.

אשר לסופר המלך, יש לזכור כי שר כזה היה בכל חצר של שליט באסיה המערבית בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, ותוארו *fušar šarri*, כלומר סופר המלך הכותב בכתב-היתדות ובלשון האכדית הבינלאומית. ואילו מאז נפוץ הכתב האלפביתי בכנען נעשה זה לכתב הרגיל במשא ומתן, וכנראה כבר במאה הי"א לפני סה"נ התחילו הכתב האלפביתי הכנעני והלשון הכנענית לכבוש להם את עמדתם החשובה בארץ-ישראל, בפניקיה ובסוריה, וגם סופר המלך בכנען התחיל להשתמש בהם, אם כי לא מן הנמנע שידע גם לשון אחרת הדרושה למשא ומתן בינלאומי. דוגמה מאלפת לעמדתו של סופר המלך בפניקיה מוצאים אנו במגילת ון-אמון מתחילת המאה הי"א לפני סה"נ. לפיה הוא בעל משרה חשובה בחצר זכרבעל מלך גבל, ומסתבר שהוא היה מטפל לא רק בחליפת המכתבים של אדוניו, אלא גם היה ממונה על המשא והמתן עם אנשים נכריים, וכנראה היה מנהל את ספרי החשבונות של המלך בקשרי המסחר שלו ומשמש גם בתפקידים מדיניים וכלכליים אחרים.³⁶ מזמנים מאוחרים יש בידינו ידיעות מפורטות יותר על סופרי המלכים במסופוטאמיה ובסוריה, שנשתמרו בתעודות שונות שמחוץ למקרא ובתיאורים, כדוגמת התיאור הידוע של הסופר העומד לפני בר-רכוב מלך שמאל³⁷. מתקבל על הדעת, כי דויד הטיף את תפקיד הסופר בחצר המלך בירושלים על שר, שהתנסה במשרה חשובה זו באחת מעריה-המלוכה הכבושות, כגון בירושלים היבוסית. וכיוון שמשרות כאלה היו לעתים קרובות עוברות בירושה מאב לבן, לא תפליאנו גם העובדה, שבניו של סופר זה המשיכו לכהן במשרת אביהם בימיו של שלמה. אשר לשמו של סופר המלך דויד מפתיע הדבר, שהוא כתוב במקורות השונים של המקרא בכתבים שונים זה מזה בתכלית. כך בנוסחאות המסורה: שְׁרָיָה (שמ"ב ה. י"ז), שְׁוֹא (שמ"ב כ, כ"ג קרי, והכתוב – שְׁוֹא), שְׁוֹא (מל"א ד. ג) וְשְׁוֹא (דהי"א י"ה. ט"ז). בתרגום השבעים ראויות לתשומת לב הגירסאות הבאות: שמו"ב ה. י"ז *Saraias* – A ו- B *᾿Ασα* (שיבוש); שמ"ב כ, כ"ג *Ἰησοῦς, Ἴσοῦς* – A+B (שיבוש משווא ז). *Σουσα* – Lag. (= שווא); מל"א ד. ג' *Σεισα* – A (= שישא), *Σαβα* – B (= שוא); דהי"א י"ה, ט"ז *Σουσα* – A (= שווא), *Ἰησοῦς* – B (ר' לעיל), *Σους* – Sin. (= שווא), *Susa* – V (= שווא). סקירת החומר כולו מלמדת, שאין שום אפשרות לבטל את כל שלוש הצורות שוא, שווא ופחות נראית – לאור הנוסחאות – הקריאה שישא ושירה. הדעה המקובלת, שיש לבחור רק בצורה אחת בלבד – שווא (או שישא) – וכל השאר אינן אלא שיבושי המעתיקים, נתקלת בקשיים, שאין להתגבר עליהם בשום פנים. ברור למדי, שהצורות שְׁוֹא (שְׁוֹא) וְשְׁוֹא (שְׁוֹא) אינן מרשות לחשוב על שם שמי-מערבי כלשהו³⁸, ואילו השם שְׁרָיָהוּן הוא ישראלי טיפוסי, ושכיח במקרא³⁹.

36 ר' ש. ייבין, מסע ון-אמון (תר"ץ), ע' 17 ו-25. תוארו *sh-š.t*, ועי' הע' 29.

37 ר' דרך-משל (1935), Taf. 35. Schäfer – Andrae, *Die Kunst des alten Orients* (1935), Taf. 35.

38 ר' דבריו של נות, הכותב על שמות כמו שווא: "Hier haben wir mit aus der

Kinderstube erwachsenen Kosenamen zu tun, die so stark entstellt sind, dass die

zugrundeliegenden Vollnamen nicht mehr ermittelt werden können", Noth, *ibid.*,

S. 40f. ובמלים אחרות: המחבר לא מצא כל פתרון לשם זה ולכמה שמות אחרים דומים לו. וכמו

נות כן גם חוקרים אחרים מחזיקים בצורה שווא בלבד (ר' למשל, Rothstein – Hänel, *ibid.*,

S. 347). והיא שהעלתה על דעתו של Marquart, *Fundamente isr. und jüd. Geschichte*,

S. 22, את הרעיון ש-Šamšu = Šawšu (שמש!); ור' כנגד זה R. de Vaux, *ibid.*, p. 399.

הסובר שזהו שם מצרי, מטוג השמות שש, ששי, ששו. (39 ר' עליו נות, כנ"ל, ע' 191, 208.

איך להסביר את התופעות המופלאות האלה?

נראה לי, שסופר המלך דויד נשא שם חורי, שממנו השתלשלו כל שלוש הצורות שנשתמרו במקורות המקרא השונים. אני חושב על שם כמו Šewe-šarri הידוע לנו מתעודות נוזי⁽⁴⁰⁾. בשם זה מורכב כיסוד ראשון šew(e) המזדהה, אל נכון, כיסוד šaw(a), השגור כמרכיב בשמות פרטיים חוריים ממין זכר וממין נקבה כאחד⁽⁴¹⁾. וכבר הביעו כמה חוקרים את הסברה, ששם האלה החורית Šawuška, הידועה גם מכתבי אוגרית, ושאותה זיהו באשתר של נינוה, נוצר מהיסוד הזה⁽⁴²⁾. ואשר ל-šarri אין זו אלא המלה החורית šar(ri), בכתבי אוגרית žr, שהוראתה מִרְךָ (בייחוד כתוארו של אל), והיא אחד המרכיבים השכיחים ביותר של שמות פרטיים⁽⁴³⁾.

השם Še/a we/a-šarri יכול היה בנקל להתקצר בשימוש הרגיל כדי Še/a we/a-ša ולהיכתב בכתב האלפביתי העברי שו שא, כל שכן שיש מקום לסברה, כי -ša כיסוד שני בשמות חוריים אחדים אינו אלא קיצור של šar(ri) - כמו -še של šenni ("אח") או -te (וגם -tešše/a) של (האל) Tešup⁽⁴⁴⁾. ועוד יותר עלול היה השם להתקצר כדי היסוד הראשון Še/a we/a בלבד, בהחסרת היסוד השני šar(ri). שם מקוצר המצוי גם בתעודות נוזי, ואליו מכון הכתיב המקראי שָׁאָא⁽⁴⁵⁾. כלומר: שתי הצורות גם יחד, שו שא ושו א, אינן אלא קיצורים שונים של אותו השם החורי, שבכתב העברי היה צריך להכתב *שו שר. אם כן הדבר, תובן לנו בנקל גם הצורה השלישית - שָׁרְיָה. כאן לפנינו דוגמה מאלפת של שינוי השם הנכרי לישראלי במתכון; היסוד החורי האחד (žr) šar(ri) נמסר בו בצורתו העברית - שָׁר והשני ša/e wa/e הוחלף ביהו⁽⁴⁶⁾, וכך קיבל

(40) Gelb — Purves, *ibid.*, pp. 133a, 257a ר' (40)

(41) ר' הספר הנ"ל בהע' הקודמת, ע' 252-3 ו-257a.

(42) על אלה זו ומקור שמה ר' בייחוד B. Hrozný, *Archiv Orientalní* IV (1932), p. 127; Gelb — Purves, *ibid.*, p. 253a; E. A. Speiser, *AASOR* XX (1941), pp. 15f., 19, 36f. (43) הדוגמה הידועה ביותר היא Eweri-šarri, בנוזי-Erwi-šarri, באוגרית-wr-žr, "אדנימלך". (44) על šar(ri), אוגריתית žr, כתואר אלהי בשמות חוריים, ר' בייחוד Ginsberg — Maisler, *JPOS* XIV (1934), pp. 250f.; Z. Harris, *JAOS* LV (1935), pp. 95 foll.; E. A. Speiser, *JAOS* LVIII (1938), pp. 176 foll.; *AASOR* XX (1941), pp. 127, 204; Gelb — Purves, *ibid.*, pp. 251f. והוא נתקבל על-ידי החוקרים הנ"ל. — מן הראוי להזכיר את דעתו של F. Thureau — Danguin, *Syria* XII (1931), p. 254, שהחורים שאלו את המלה (žarri) šar(ri) מאכדית (šarru), אבל תיכן גם האפשרות, שהיא נשאלה משמית-מערבית (שר). לדעת חוקרים אחרים היא מלה חורית מקורית.

(44) על המרכיב -ša בשמות חוריים ר' Oppenheim, *WZKM* XLIV (1937), S. 204 f.; Purves, *ibid.*, p. 249b. — את הקיצור -ša במקום -šarri אני מוצא בשמות, כגון Huti-ša, המורכב בפועל השכיח hut (הש' השם Hutip-šarri; ועל צורת הפועל hutip ר' Purves, *ibid.*, p. 188) או Satu-ša המורכב ביסוד šat(u) השכיח גם הוא (הש' שמות כמו Satu-tae, Satu-šenni וכיו"ב). (45) גם ברשימות-היחס של בני כלב, המעורבים בתושבים "אוטוכתוניים" (על היישוב המעורב של השמיים-המערביים והחורים ברום הארץ ר' Ginsberg — Maisler, *ibid.*, pp. 256 foll.) נזכר "לאבי" מכבא וגבעא, איש בשם שוא (דה"א ב', מ"ט). כיוון שברשימות אלה מרובים במיוחד השמות החוריים (ר' א. ראובני, שם חס ויפת, תרצ"ב, ע' 137 ואילך), מסתבר שאין זה אלא אותו השם החורי המקוצר.

השם אופי ישראלי מפורש 46). כלומר: הצורות שושא ושוא מייצגות את שמו החורי של הסופר בשני קיצוריו, כפי שהיו נשמעים בדיבור, ואילו שריה הוא שמו הרשמי הישראלי, שאינו למעשה אלא הסגלה ישראליית של השם החורי המקורי. לפיכך אין צורך להניח, ששמו של סופר המלך דויד נשתבש במקורותיו השונים של המקרא. נטייה זו לשנות שמות נכריים לישראליים או להחליף בשם את היסוד האילי ביהו או בתואר אלהי, שלא היה חשוד על נכריות, אפיינית כנראה לפרק הזמן הקדום של הממלכה הישראליית 47). יש לזכור, כי בתקופה היא היתה הרוח הדתית והלאומית מפעמת בחזקה בלב שבטי ישראל; והמחשבה הדתית, המתגלית באמונה באלוהי האבות, שהוא לא רק האל היחיד של ישראל הדואג לעמו ולמשיחו, אלא גם האל היחיד בכלל השולט בכל מכמני ההווה ועינו פקוחה על גורל האנשים והעמים, הפכה למניע אדיר ביצירת המדינה הישראליית ובפיתוח משטרה הממלכתית והחברתית. לכן מובנת לנו יפה הסתגלותם של הנכרים והנכרים-למחצה בשירותם של דויד ושלמה אל חיי הרוח של ישראל, המתבטאת באופנים שונים, ובכללם בשמות הפרטיים, אף-על-פי שבאותו הזמן גברו ועצמו, בד בבד עם גידולה והתפתחותה של הממלכה, ההשפעות הבאות מן החוץ ומן התרבות הכנענית המשוורשת בארץ, והיו ניכרות בכל שטחי החיים.

כבר הבאתי לעיל דוגמה של חילופי שמות השרים בשירותם של דויד ושלמה, היינו שמו הכנעני הטיפוסי של השר אשר על המס אדורם, ששונה לאדוניךם, וקיבל צורה שלא היתה חשודה על נכריות 48). כמו כן מסתבר, שגם שמו של אוריה החתי מגבורי דויד 49) היה נכרי מלכתחילה. בשעתו שיער גוסטאבס, ששמו המקורי היה חורי, היינו Ariia; ויירה הביע את הסברה, שהכוונה לשם חורי כדוגמת Ewiria, המחבר חשב על הצורה Ewriia, ואילו פרבס הציע את הצורה Ewariia, כלומר כל השלושה התכוונו לשם חורי מקוצר, שביסו מונחת המלה ewri או ewar בהוראת אדון 50). אף-על-פי שהנחה זו מתקבלת כהחלט על

46) שום בעיה אינה מתעוררת בקשר להופעת השם האלוהי במקום השני ולא במקום הראשון, כי א אפשר להצביע על חילופים כאלה בשמות תיאופוריים, כגון יהואחז - אחזיהו, יהויכין - יכניה אליעם - עמיאל (אבי בת-שבע), וב) יש כאן חסגלה לשם הישראלי המפורש שרְיָהוּ.

47) תופעה זו אפשר לציין בשמו של בן שאול וירש כסא מלכותו אשבעל (דהיא' ה', ל"ג; ט', ל"ט) הוא אישבת בס' שמואל ב'. השם מורכב בוודאי מהיסודות אש = יש (באוגריתית אח', והש' שמו"ב י"ד, י"ט; מיכה ו', י') ובעל (ר') Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, p. 207. ואישי = ישי (דהיא' ב', י"ב - י"ג) אינו בוודאי אלא שם תיאופורי מקוצר המורכב באותו היסוד. והנה, במקום אשבעל או אישבת מוצאים אנו בתעודה הרשמית שמו"א י"ד, מ"ט: ישוי, וצ"ל לאור נוסחאות מתוקנות של ת' השבעים (Iesou: Lag.) ישי, כלומר ישיהו = אשיהו (ואולי יש לנקד לפי זה גם את השמות ישיה, ישיהו). ייתכן ששמו המקורי היה ישבעל = אשבעל והרשמי - ישוי = אשיהו. כמו כן ייזכרו החילופים בשמו של אחי דויד בעל ידע (דהיא' י"ד, ו') - אלידע (שמו"ב ה', ט"ז וכו') ובשמו של מלך יהודה אבים - אביהו (ר') עליו ספר קלוזנר, תרצ"ו, ע' 51), ואפשר עוד להרבות בדוגמאות.

48) על אדון כתואר אלוהי ישראל, כדוגמת מלך, ר' Baudissin - Eissfeldt, *Kyrios als Gottesname* III (1927), S. 179; Noth, *ibid.*, S. 117 f.

49) ר' עלי לעיל, ע' 107.

50) ר' A Gustavs, *ZAW*, XXXIII (1913), S. 201 f.; M. Vieyra, *Rev. hit. et Asian.* V, fasc. 35, pp. 113 ff.; Purves, *ibid.*, pp. 210 foll. הבדלה בין שתי חיבות שונות המשמשות תכופות מרכיבים בשמות פרטיים: ewri (בנוי erwi) בהוראת

הדעת, יש להתחשב בעובדה, כי השם הפרטי כפי שהוא נמסר במקורות המקרא הוא לכאורה ישראלי טהור – אורי^ה [9]. האם אין לחשוב, שהשם המקורי היה חורי המורכב מ-ewri (ewar) ומשם או מתואר אלילי (כדוגמת Ew(a)ri-Tešup, Ew(a)ri-šarri או כיו"ב) ושינה לשם ישראלי בהחלפת היסוד האלילי ביה^ה [9]? אפשרות זו מסתברת לאור עובדה אחרת (51). בסיפור על בניין המזבח בהר ציון על-ידי דויד נקרא המושל היבוכי האחרון של ירושלים בשם אַוְרִינָה (52) ופעם אחת תְּאֲרִינָה (כה"א הידיעה) הִיבְסִי ללמדך שאורנה-ארונה איננו שם פרטי אלא תוארו של מלך יבוס: ארונה המלך (פס' כ"ג) (53). נראה לי כי כאן לפנינו המלה החורית השכיחה ewri-ne (או ewar-ne), בתעודות אוגרית ewri-ne, המורכבת מ-ewri (או ewar, בנווי גם במטאטסיס – erwi) אדון (בהוראת בעל העיר, פיאודאל) והסיום -ne, המשמש בדרך כלל תבנית-היחס ובמקרים שונים גם מעין תבנית הידוע (54). נראים איפוא הדברים, כי תוארו החורי של שליט ירושלים אורנה (ארונה) היה בשימוש עד ימיו של דויד, ואין פליאה, שחיתי מאצילי ירושלים נושא שם מורכב ביסוד אור "אדון", אלא שהוא סיגל לשמו צורה ישראליית בימי שירותו את דויד (55).

ההנחה המוצעת כאן, כי סופר המלך דויד היה מאזרחי הארץ ה"כנעניים",

מלך ewar בהוראת אדון, בעל (חוא מפרש את המלה החורית ewaru = inherited feudal property ולפיכך הכוונה לפיאודאל), ובמקום הקריאה המקובלת Ewri-šarri (אוגריתית wrišr; בתעודות קטנה נמסר השם באידיאוגרמה EN. LUGAL) הוא מציע לקרוא Ewari-šarri, אבל נראים הדברים, שיש קרבה יתרה ביניהן.

(51) וכבר הביא בשמי את הסברה הזאת בקצרה ש. ייבין, שם, עע' 63–64, ור' גם ספר טורטשינר, לשוננו ט"ו (תש"ז), ע' 42 הע' 4.

(52) ש"מ"ב כ"ד, כ', כ"ג–כ"ד; בפס' י"ט, הכתיב ארוניה (1) והקרי ארונה.

(53) לכתוב אורנה מתכוון גם ח' השבעים (בכל המקורות) – Oqva; יוסף בן מתתיהו בקדמ' היהודים ז', י"ג, ד' Oqovva. יוצא דופן הכתיב אַרְנָן שבנוסח המסורה בדה"י בלבד, וכדאי לציין שח' השבעים גורס Oqva במקום ארנן לא רק בדה"א כ"א, ט"ו ו"ח ובה"ב ג', א', אלא גם בדה"א ג', כ"א – מחוסרת יסוד היא סברתם של וול הויזן ואח', שיש לתקן בפס' כ"ג ארונה עבד המלך, שהרי ארונה לא היה פקיד המלך הישראלי; אחרים ניסו לתקן עבד אדוני המלך במקום ארונה המלך, אך כמובן אין זה אלא תיקון שרירותי – פתרון אחר הציע נ. ה. טורטשינר, לשוננו י"ג (תש"ה), עמ' 105; לפי דעתו גורן ארונה היבוכי הוא גם גורן האל יבוס, ויש לבדוק אם אין כאן עניין לארון האל הזה.

(54) על הסופית -ne ר' F. Thureau-Speiser, AASOR XX, pp. 98 foll. וכמו כן D. Angin, Syria XII (1931), pp. 254 ff. חסובר, כי -ne משמש סימן הידועה בחורית. על ewerne ר' ספייזר, שם מפתח, ע' 218b.

(55) עצם העובדה, שמלך ירושלים בתקופת אל-עמארנה נושא שם חורי ARAD-Hepa, מעיד על יסוד חורי במעמד האצילים בירושלים, מה שמשתלב יפה בתמונה המתקבלת בכל הנוגע ליישוב ה"כנעני" בארץ בכלל ובסביבות ירושלים בפרט, ור' הביבליאוגרמה הנ"ל בהע' 45, וכמו כן W. F. Albright, From the Pyramids to Paul (1935), pp. 9 foll.; W. Feiler, ZA 1939, S. 216 ff. שאוריה נושא ירושלים הוא חיתי מתאימה לכמה רמזים במקרא, שהיבוסים, בעלי העיר בתקופת ההתנחלות הישראלית, נחשבו לחיתים (ר' בייחוד יחז' ט"ו, י"ג, מ"ה – ועל הבעיה כולה JPOS X, pp. 189 foll.; E. Forrer, PEF QS 1936, pp. 190 foll.; 1937, AJSL XLIX, pp. 252 foll. (pp. 100 foll.). ברם בקרב החיתים בכלל ובטוריה ובא"י בפרט הייתה רבה ההשפעה החורית, ור' I. J. Gelb, Hurrians and Subarians (1944), pp. 68 f.

ושמו המקורי חורי מפורש, גורת אחריה בעיה אחרת הכרוכה בשני בניו אלי־חרף ואחיה בני שושא ספרים⁵⁶ בימיו של שלמה. השם אֶלְי־חֶרֶף עדיין לא נתפרש פירוש נאות⁵⁷. על סמך נוסח השבעים $\text{Ἐλιαφ} = \text{B}$ נעשה נסיון לפרשו כשב תיאופורי עברי המורכב בשם האלוהות המצרית חף (Apis)⁵⁸. אבל אין שום טעם לתקן את נוסח המסורה על יסוד גירסה אחת בת' השבעים, ולהחליט שהאות רי"ש חדרה לשם בטעות⁵⁹. נראה לי, כי היסוד השני של השם אינו אלא האל Harpa/e , שהעריצוהו הכשים בבבל (הם זיהו אותו באנליף, אדון האלים) והחורים, והמשמש מרכיב בשמות פרטיים בנוזי⁶⁰. ויש מזהים אותו באל Hurpa/i , שנודע בעילם כבר בתקופה הקדומה, והמשמש גם הוא מרכיב בשמות חוריים בנוזי⁶¹. מכל מקום אין מניעה לסברה, שהשם אלי־חרף הוא "כנעני" המורכב בשם האלוהות החורית חרף. ואשר לאחיו, הרי זה נושא שם ישראלי מפורש אֶחִיָּה⁶². לאור הנאמר יש בכל אופן מקום להנחה, כי — דוגמת שרים אחרים בשירותם של מלכי ישראל הראשונים — היה סופר המלך דויד ממוצא "כנעני", היינו מתושבי הארץ הנכריים, שבתוכם היה ניכר מאוד היסוד החורי, ועל כך מעיד שמו המקורי ואלי גם שמו של אחד מבניו. ומסתבר כי לאחר שעבר לעבוד את דויד בחצר המלך בירושלים הסתגל לרוח העם שאותו שירת, החליף את שמו הנכרי בישראלי, וכנראה קרא גם את בנו השני בשם ישראלי טיפוסי.

(56) מ"א ד', ג'.

(57) לדברי Noth, *ibid.*, S. 237, No. 151 לא נמצא שום פירוש ליסוד השני של השם.

(58) ר' de Vaux, *ibid.*, p. 399. סברה מעין זו הוצעה כבר על־ידי Marquart, *ibid.*, S. 22.

(59) ב־A: Ἐλιαφ , כנראה שיבוש מ־ Ἐλιαφ = אֶלְי־חֶרֶף.

(60) ר' Purves, *ibid.*, p. 214.

(61) כך Oppenheim, AOF XII, S. 31, ור' Purves, *ibid.*, p. 218a, המפריד בין

שניהם, וכמו כן Gelb, *ibid.*, p. 51, n. 12.

(62) אמנם יש שמציעים לקרוא אֶחִיָּה — אֶחִיו, כלומר שבנסקה זו מדובר על אלי־חרף ואחיו שלא

נקרא בשם; ר' de Vaux, *ibid.*, pp. 399-400.